

De geschiedenis van gedwongen arbeid in Nederlands-Indië

Docentenhandleiding

internationaal instituut
voor sociale geschiedenis

Over dit lesmateriaal

Dit lesmateriaal is ontstaan uit een samenwerking tussen Paula van Rooij, didactisch auteur bij Van Rooij ONderWIJS, en Klaas Stutje, post-doc onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. Het is gebaseerd op (archief)onderzoek van Klaas Stutje. Dit materiaal is vrij te gebruiken voor onderwijsdoeleinden en andere non-profit activiteiten. Voor overig gebruik berusten rechten bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: contact via klaas.stutje@iisg.nl of info@iisg.nl.

Antwoorden en extra informatie voor docenten

Inleiding

Met dit lesmateriaal kunt u nieuw, wetenschappelijk onderzoek verwerken in uw lessen, zonder dat u het eerst geschikt hoeft te maken voor de lespraktijk. Dit lesmateriaal is ontstaan uit een samenwerking tussen Paula van Rooij, didactisch auteur bij Van Rooij ONderWIJS, en Klaas Stutje, post-doc onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. Het is gebaseerd op (archief)onderzoek van Klaas Stutje. Dit materiaal is vrij te gebruiken voor onderwijsdoeleinden en andere non-profit activiteiten. Voor overig gebruik berusten rechten bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: contact via klaas.stutje@iisg.nl of info@iisg.nl.

Eerder publiceerde het IISG lesmateriaal over slavernij in Indië in de tijd van de VOC. Dat is gratis online beschikbaar.

Het lespakket dat nu voor u ligt gaat vooral over andere vormen van gedwongen arbeid die na de afschaffing van slavernij in Indonesië, het voormalige Nederlands-Indië, een belangrijke rol speelden in de bloei van de (koloniale) economie. Het is bedoeld voor de bovenbouw van havo/vwo. Leerlingen kunnen zelfstandig aan het werk met de bronnen. Dat wordt vergemakkelijkt doordat ze moeilijke woorden en begrippen met een sterretje (*) kunnen opzoeken in de woordenlijst voor leerlingen. Suggesties voor verder lezen en een bronnenlijst staan achterin dit boekje.

In het materiaal worden de volgende vormen van gedwongen arbeid behandeld:

1. Gedwongen arbeid in de tijd van het cultuurstelsel (teeltdwang, corvee en herendiensten). In de periode 1830-circa 1870 moesten boeren verplicht landbouwproducten voor de Europese markt verbouwen.
2. Contractarbeid, destijds 'koelie-arbeid' genoemd: ongeschoolde arbeiders tekenden bewust of onbewust een contract waarna ze onder slechte omstandigheden aan het werk werden gezet en niet mochten weglopen.
3. Dwangarbeid die als straf door een rechter werd opgelegd.

Daarnaast komen de volgende onderzoeksvragen in dit boekje aan de orde:

1. Hoe veranderde gedwongen arbeid in Indonesië na de afschaffing van de slavernij in 1860?
2. Hoe veranderde gedwongen arbeid in Indonesië onder invloed van de industrialisatie?
3. Hoe keken aanhangers van diverse politiek-maatschappelijke stromingen aan tegen dwangarbeid in Nederlands-Indië?

Behalve dat de leerling meer leert over gedwongen arbeid in het voormalige Nederlands-Indië, oefent hij ook met vaardigheden rond historisch denken en redeneren die op het centraal eindexamen havo/vwo worden getoetst. Per vraag wordt in het antwoordmodel verwezen naar de getoetste vaardigheden. Inhoudelijk sluit het lespakket vooral aan bij de volgende kenmerkende aspecten:

- de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie;
- discussies over de sociale kwestie;
- de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen.

Daarnaast wordt in het antwoordmodel een enkele handreiking gedaan voor u om de situatie in Indië te vergelijken met de historische contexten Het Britse rijk 1650-1900 (havo) en Verlichting 1600-1900 (vwo), die gelden vanaf 2021-2022. Voor dit lesmateriaal is gebruik gemaakt van de conceptsyllabi zoals die in de zomer van 2018 bekend waren.

---

1 <https://socialhistory.org/nl/educatie/slavernij>

2 <https://www.vgnkleio.nl/2018/meer-en-minder-tegelijk/> en <https://www.geschiedenisportaal.nl/v2/2018/05/02/vernieuwd-examen-havo-en-vwo-geschiedenis-in-2021-22/>

Antwoorden

Vraag 1

1-3-5-4-2-6

Deze opdracht gaat over tijd en chronologie.

Vraag 2

Op bron 2 zie je slaven, want (bijvoorbeeld:) in 1863 had Nederland slavernij in haar kolonies afgeschaft en bron 1 komt uit 1900-1926.

Bij het nabespreken kan je als docent een gesprek aangaan met de klas waarin wordt aangegeven dat slaven niet altijd in de boeien zaten (zoals de dwangarbeiders op bron 1) en dat slaven ook als bedienden konden werken en minder zwaar werk deden. Ook kun je bespreken dat dwangarbeid niet ophield te bestaan na de afschaffing van de slavernij, en discussiëren over de definitie van slavernij.

Deze opdracht gaat over tijd en chronologie (de periodes vroegmoderne en moderne tijd gebruiken als referentiekader om gebeurtenissen chronologisch te ordenen). Aan de hand van deze vraag kan worden ingegaan op de (unieke) betekenis van het (generieke) begrip slavernij (continuïteit en verandering).

Vraag 3

- Bijvoorbeeld: Het cultuurstelsel was een economisch systeem waarbij de koloniale regering boeren op Java verplichtte (deels) producten voor de markt te verbouwen en aan haar af te staan, in ruil voor een vastgesteld (laag) loon. Een economisch gevolg van het cultuurstelsel was dat de Nederlandse staat kon profiteren van winst die werd gemaakt op de verkoop van koloniale producten, zoals koffie.
- Bijvoorbeeld: Javaanse leiders kregen een percentage en een deel van de opbrengst van de cultuur om boeren die onder hun gezag vielen meer te laten werken voor de koloniale overheid.
- Bijvoorbeeld: Javaanse boeren verdienden weinig aan de verplichte verkoop van producten aan de Nederlandse staat, en moesten hiervan belasting betalen ('Als iemand vraagt of de [Javaanse] landbouwer zelf een beloning krijgt die past bij de omvang van de handel in Javaanse producten, dan moet ik hierop een ontkenkend antwoord geven.') / Javaanse boeren hielden weinig tijd over om voor zichzelf te werken en waren erg arm ('...door precies zoveel aan de Javaan uit te betalen, dat hij niet sterft van honger, wat de voortbrengende kracht van de natie verminderen zou.').

Deze opdracht gaat over verschillende soorten oorzaken en gevolgen (causaliteit).

Suggestie voor havo bij de historische context Het Britse rijk 1620-1900:

- vergelijk de discussie over abolitionisme in het Britse rijk met discussies rond de Max Havelaar

Suggestie voor vwo bij de historische context Verlichting:

- de (doorwerking van de ideeën) over vrijheid en gelijkheid van Rousseau, ook wat betreft slaven
- de (doorwerking van de) economische ideeën van Adam Smith

Vraag 4

- De bron is betrouwbaar, want (bijvoorbeeld:) hij is geschreven in de tijd van het cultuurstelsel / de auteur was als ambtenaar bij het cultuurstelsel betrokken en had dus veel kennis van het koloniale bestuur.
- De bron is onbetrouwbaar, want (bijvoorbeeld:) het is een roman dus je weet niet wat feit en fictie is / de auteur wil misschien de problemen van het cultuurstelsel afschuiven op Javaanse leiders.

Deze opdracht gaat over betrouwbaarheid en representativiteit van bronnen (bron en vraagstelling).

Vraag 5

- Bijvoorbeeld: Nederlandse ondernemers hadden veel meer rechten dan koelies. Dit zie je (bijvoorbeeld:) aan het feit dat een koelie 'zich van de onderneming, waar hij werkzaam is, niet verwijderen [mag] zonder schriftelijke toestemming, afgegeven door de [Nederlandse] ondernemer, zijn administrateur [de dagelijkse leiding van het bedrijf], of iemand die de ondernemer daartoe heeft aangesteld.' / de koelie is verplicht 'de bevelen trouw na te komen' van zijn werkgever / als hij volgens de ondernemer niet goed werkt krijgt hij zware straf (met 'tenarbeitsstelling aan de publieke werken voor den kost zonder loon van ten hoogste twaalf dagen.')
- Bijvoorbeeld: Nederlanders keken waarschijnlijk op koelies neer en vonden ze lui en ongehoorzaam.

Deze opdracht gaat over standplaatsgebondenheid.

Vraag 6

- In bron 8 zie je (bijvoorbeeld:) dat steeds meer mensen worden veroordeeld tot dwangarbeid voor een korte periode (69.498 in 1870 tot 275.000 in 1900) / Het percentage Indonesiërs in de gevangenis neemt over de hele periode 1870-1930 toe. In de periode rond 1900 zijn kennelijk geen betrouwbare cijfers voor handen.
- Bijvoorbeeld: Van Rossum verklaart de trend doordat de Nederlandse regering wilde verdienen aan gevangenen in Nederlands-Indië.

Deze opdracht gaat over informatie uit bronnen verzamelen (bron en vraagstelling).

Vraag 7

Bijvoorbeeld: In de 19e eeuw breidde Europese landen hun gezag uit over hun kolonies omdat ze grondstoffen voor industrieproducten nodig hadden en hun kolonies als afzetmarkt konden gebruiken. In bron 10 zie je dat gevangenen werden gebruikt voor de industriële productie van leer / textiel / dat een leprakolonie werd omgevormd tot een rubberplantage.

Deze opdracht gaat over het omgaan met de unieke en generieke betekenis van imperialisme (continuïteit en verandering).

Vraag 8

Bijvoorbeeld:

- Voor 1866 kregen 'inlanders' vaak lijfstraffen.
- Na 1866 kregen 'inlanders' vaak dwangarbeid in publieke werken.
- Op basis van vergrijp maar ook op basis van 'landaard'/achtergrond. Er waren verschillende soorten straffen, omdat volgens het wetboek niet alle mensen gelijk waren.
- Een gewenst gevolg is dat gratis arbeidskracht beschikbaar kwam voor de Nederlandse staat.
- Twee ongewenste gevolgen zijn dat het tijd kostte omdat de gevangenen slecht werk leverden en er geen prikkel was om efficiënt te werken. Er was immers genoeg gratis arbeidskracht.

Deze opdracht gaat over causaliteit en betekenis nu.

Vraag 9

Bijvoorbeeld:

- Gevangenen moesten regenwoud kappen, rubberbomen planten en tappen, rubber roken, koken en drogen, rubber transporteren en (kalk)steen uithakken, branden en bakken. Daarnaast deden zij tal van taken op en rond de kampen zelf.
- Er waren zware en minder zware dwangarbeidsstraffen. Als een gevangene die zwaar werk deed ziek werd, kon hij mogelijk lichter werk doen. Of als een gevangene zich slecht gedroeg, kon hij voor straf vervelend werk krijgen.

Deze opdracht gaat over informatie uit bronnen verzamelen (bron en vraagstelling).

Vraag 10

- Uitspraak 1 is van een conservatieve opiniemaker, want het gaat (bijvoorbeeld:) over hard straffen als middel om dwangarbeiders harder te laten werken en daarmee criminaliteit tegen te gaan.
- Uitspraak 2 is van een christelijke opiniemaker, want (bijvoorbeeld:) er staat dat Java ideaal zou zijn als het katholiek was.
- Uitspraak 3 is van een socialistische opiniemaker, want (bijvoorbeeld:) het gaat over de slechte leef- en werkomstandigheden van arbeiders. Socialisten wilden de woon- en werkomstandigheden van arbeiders verbeteren.

Deze opdracht gaat over standplaatsgebondenheid.

Vraag 11

Bijvoorbeeld: In de krant staat dat een derde van de gevangenen zweepslagen kreeg. Ook werden andere martelmethodes gebruikt. Dat is – naar de opvattingen van vandaag – niet menselijk. Tegelijkertijd waren er wel regels over de behandeling van gevangenen. Er moest soms een dokter komen en er waren regels om ouderen en zieken te beschermen tegen lijfstraffen.

Deze opdracht gaat over standplaatsgebondenheid.

Vraag 12

- In bron 15 werken gevangenen samen om bewakers dood te schieten.
- Andere vormen van verzet zijn bijvoorbeeld ontsnappen, langzaam werken, je onterecht ziek melden en sabotage plegen.

Deze opdracht gaat over informatie uit bronnen verzamelen (bron en vraagstelling).

Meer weten?

Nederlandstalige literatuur

Jan Breman, Koelies, planters en koloniale politiek: het arbeidsregime op de grootlandbouw-ondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw (Leiden: KITLV Uitgeverij, 1992).

Jan Breman, Koloniaal profijt van onvrije arbeid: het Preanger stelsel van gedwongen koffieteelt op Java (Amsterdam: Amsterdam University Press 2010)

Cees Fasseur, Kultuurstelsel en koloniale baten: de Nederlandse exploitatie van Java, 1840-1860 (Proefschrift Universiteit Leiden: Leiden 1975).

Multatuli (Eduard Douwes Dekker), Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij, hertaald en bewerkt door Gijsbert van Es (Amsterdam: NRC boeken 2010).

Matthias van Rossum, Kleurrijke Tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC (De Zeven Provinciën Reeks, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2015).

Engelstalige literatuur

Anthony Reid en Jennifer Brewster (red.), Slavery, Bondage and Dependency in Southeast Asia (Queensland University Press: St. Lucia 1983).

M. van Rossum, 'The Carceral Colony: a system of colonial exploitation, coercion and control in the Netherlands East-Indies, 1810s-1940s', *International Review of Social History* 63.2 (2018).

Ann Laura Stoler, *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979* (New Haven, Londen: Yale University Press 1985).

Websites

Informatie en een gratis lespakket over slavernij in Azië onder de VOC.
<https://socialhistory.org/nl/educatie/slavernij>

Lang artikel van Reggie Baay over de geschiedenis van slavenhandel onder de VOC in Azië.
<https://decorrespondent.nl/7479/over-deze-nederlandse-slavernijgeschiedenis-hebben-we-het-nooit/2875454899416-c1a34e1a>

Informatieve site over het cultuurstelsel met een korte introductiefilm
<http://www.ijzereneeuw.nl/stand/het-cultuurstelsel/>

Engelse website over de inzet en het transport van dwangarbeiders wereldwijd
<http://convictvoyages.org/>

Herkomst bronnen

Bron 1: Veroordeelden tewerkgesteld op Noesa Kambangan, fotograaf onbekend, 1900-1926. Collectie Tropenmuseum, TM-10016323.

Bron 2: Hollandse koopman met slaven in heuvellandschap, mogelijk in Indonesische archipel, anoniem, 1700-1725. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-4988.

Bron 3 naar: Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Meppel 2000) 143-144.

Bron 4 naar: Multatuli, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*, hertaald en bewerkt door Gijsbert van Es (Amsterdam: NRC boeken 2010) 75.

Bron 5 naar: 'Koelie-ordonnantie, vastgesteld bij besluit van Z.E. den Gouverneur-Generaal dato 13 juli 1889 en herzien bij besluit van 11 maart 1898', in: Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek* (Dordrecht 1987) 307.

Bron 6 naar: 'Koelie-ordonnantie, vastgesteld bij besluit van Z.E. den Gouverneur-Generaal dato 13 juli 1889 en herzien bij besluit van 11 maart 1898', in: Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek* (Dordrecht 1987) 309

Bron 7: M. van Rossum, 'The Carceral Colony: a system of colonial exploitation, coercion and control in the Netherlands East-Indies, 1810s-1940s', *International Review of Social History* 63.2 (2018) 11.

Bron 8 naar: Van Rossum, 'The Carceral Colony', 11-12.

Bron 9 naar: van Rossum, 'The Carceral Colony', 22.

Bron 10 naar: Klaas Stutje, 'Nusa Kambangan, island of prisons: A subversive micro-society in the Dutch East Indies, 1905-1942', paper uitgesproken op 2 september 2017 bij het ENIUGH in Budapest.

Bron 11 foto 1 en 2: *Verslag over de hervorming van het gevangeniswezen 1921-1925* (1926).

Foto 3: Rubbertap op een rubberonderneming op Oost-Sumatra, fotograaf onbekend, Sumatra, 1921-1926. Collectie Tropenmuseum, TM-60014056.

Bron 12 naar: Stutje, 'Nusa Kambangan, island of prisons'.

Bron 13:

Uitspraak 1: H.C. Zentgraaff in *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 27 januari 1909.

Uitspraak 2: F. Sträter SJ in *St. Claverbond*, jaargang 1920.

Uitspraak 3: H. van Kol in *De Locomotief*, 29 november 1911.

Bron 14: H. van Kol in *De Locomotief*, 29 november 1911.

Bron 15: 'Bloedbad op Noesa-Kembangan', *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 14 mei 1923.

